

Igor Grdina

GREGOR ČREMOŠNIK IN CIRILSKA PALEOGRAFIJA

Čeprav cirilica nikoli ni bila slovenska pisava, je pritegnila pozornost Slovencev sorazmerno zgodaj; izpričano gre zanimanje naših ljudi zanjo že izza dni protestantske reformacije, ko Primož Trubar ob vsem gigantskem delu za slovensko knjigo kot vodja Ungnadovega uraškega bibličnega zavoda poskrbi tudi za nekaj cirilskih tiskov, Adam Bohorič pa ob preglednici glagolskih črk v svoji slovnici objavi tudi podobe cirilskih. Vdrugo postane cirilica Slovincem zanimiva v dneh Jerneja Kopitarja, pretežno še zmeraj ne čisto na ravni znanstvenega diskurza; v Domoljubnih sanjarijah nekega Slovana moremo med drugimi brati tudi takšne nostalgичne misli: »Tako je bilo torej že v devetem stoletju Cirilovo narečje na najboljši poti, da postane skupni pisni jezik vseh Slovanov, kakor je za dvanajst milijonov Italijanov postalo florentinsko, za osemindvajset milijonov Francozov narečje Île-de-France, za trideset milijonov Nemcev zgornjesaško narečje in tako naprej. Vendar je usoda hotela, da zdaj pišejo vseh šestero poglavitnih narečij in še celo nekaj podnarečij kakor svoj čas grška. Tudi prav: samo naj bi jih tudi pisali kakor grška vsa skupaj z enojnim alfabetom in po enem pisnem sistemu, ne pa po ducatu sistemov, ki so si med seboj v laseh. V tem bi bil zaželen razsoden despotizem, ki bi bedake prisilil, da bi se spametovali.«¹

Kopitarjeva razmišljanja tudi na drugih mestih izražajo navdušenje nad časi, ko se je genij slovanskega jezika izražal v samosvoji in enotni pisavi, v uvodu v Slovnico slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem tako hvali načela, po katerih je sv. Konstantin uredil slovanske pismenke: upošteval je duha jezika in iz njega po grški šegi izvajal pravilo, da en glas zaznamuje ena črka, medtem ko se zahodni, očitno miselno zelo neokretni Otfriedi česa takega niso domislili in tako zagrešili, »da popolnoma proti duhu črkopisa skoraj vsaka črka zastopa, zdaj ta, zdaj oni glas, kakor ima pač za sosedo zdaj to, zdaj ono črko.«² Glede na to, da v navajanem spisu šteje glagolico le za zelo nespoznavno vrsto cirilice, ki da jo uporabljajo »katoliški Iliri«,³ in da je Kopitar začel dvomiti o časovnem prvenstvu cirilice nad glagolico (nedvomno ga je v tem vprašanju močno zaznamovalo mnenje tedanje prve slavistične avtoritete, abbéja Dobrovskega) šele ob raziskovanjih okoli Clozovega glagolita, nam je kljub bolj namigujočim kot trdečim besedam jasno, kje so Kopitarjeve simpatije. Še bolj nedvoumno so, celo kot tendenca, ki ji naj sledi slovensko pismenstvo, izražene ob koncu omenjenega uvoda v slovnico, ko opozarja na Janeza Krstnika svojih idej, Žigo Popoviča: »Profesor Vodnik ima nekaj odlomkov iz Popovičevih slovničarskih del, iz njih je videti, da je za naše posebne glasove vzel tudi posebne pismenke /Primerjaj njegove morske raziskave/, in sicer še več in deloma druge kakor Ciril.«⁴ Toda vendarle pretežno znanstveni diskurz obeh velikanov znanosti, Popoviča in Kopitarja, se v manjših duhovih njunih dedičev, skladno s praktično obvezno despotsko naravo slovničarjev, ki je, kot kaže, tipološka lastnost njihovega načina mišljenja in ki jo uvidevamo celo pri Kopitarju, sprevrže v vsiljivo pragmatičnoslovničarskega: Metelko in Dajnko poskušata s križanjem latiničnih in ciriličnih črkovnih znamenj; toda to še ni vse: Matija Majar-Ziljski sredi in Matej Ternovec ob koncu stoletja

¹ Citirano po slovenskem prevodu Kopitarjevih misli, ki so izšle pod naslovom Kopitar, Cop, Izbrano delo, Ljubljana 1973, 49.

² Isto, 21.

³ Isto, 18.

⁴ Isto, 33.

predlagata za Slovence celo izključno cirilične pismenke, ki naj se rabijo bodisi za fantomski vseslovanski bodisi za obstoječi slovenski jezik.

Ob racionalističnih premislekih stopa v ospredje slovenskega zanimanja za cirilico vse bolj druga, romantična razsežnost Kopitarjevih cirilofilskih misli, slovanska vzajemnost in vseslovanstvo. Ta tok v dvajsetem stoletju presahne, po zakonu akcije in reakcije se sprevrže v naših dneh celo v izrazito negativen odnos do cirilice, ki živi v slovenski zavesti vse bolj kot nekakšen predpotopni klinopis. Prva znamenja takšnih misli — nedvomno z dnevnopolitičnimi ozadji — srečujemo že pri Antonu Novačanu in njegovem političnem krogu v začetku dvajsetih let, ko očita prvim štirim ministrom Slovenske ljudske stranke, da dobivajo iz Beograda ministrske pokojnine zato, ker so v slovenske šole uvedli to nepraktično pisavo⁵ (vsi namreč niso bili dovolj dolgo ministri, da bi mogli zakonito prejemati pokojnino — primer Gostinčar! —, zato so se prikopali do denarjev iz tega naslova s servilno uslužnostjo velikosrbski kliki). Ob tem pa teče med Slovenci vse do okolice leta 1960 tudi tok čisto znanstvenega zanimanja za cirilico — resda po številu ljudi šibak, toda po svojih dosežkih nadvse pomemben. Gre predvsem za Franca Miklošiča, tega nepreženelega predstavnika klasične, primerjalne slavistike in vse do danes nepreženelega izdajatelja ob drugih tudi srbskih cirilskih dokumentov (*Monumenta serbica*, 1858), in za Gregorja Čremošnika, doslej največjega poznavalca bosenskega, pretežno ciriličnega listinskega gradiva ter srbske diplomatike in sigilografije.

* * *

Znanstveno zanimanje Gregorja Čremošnika za cirilico je bilo med Slovenci izjemno; če govorimo v saussurejevskem slovarju, bi mogli reči, da se je edini med našimi učenjaki posvetil raziskovanju ne le označenega, temveč tudi označujočega, kar pomeni predvsem paleografijo. Dobrih trideset let po njegovi smrti že moremo izreči dokončnejše sodbe o tem področju njegovega dela. Navidezno je razdrobljeno in ga osrednje (ob še nekaj manjših) predstavljajo sledeči spisi:

1. Studije iz srpske paleografije i diplomatike srednjeg veka, Glasnik Skopskog Naučnog društva 21, 1940, 1—19;
2. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, I — Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija 2, 1947, 69—73; II — GZM, n. s. 4—5, 1949—1950, 105—199; III — GZM, n. s. 6, 1951, 423—436; GZM, n. s. 7, 1952, 273—336; Dopuna — GZM, n. s. 10, 137—146;
3. Original povelje Kulina bana, GZM, n. s. 12, 1957, 195—213;
4. Die serbische diplomatische Minuskel, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 3, Graz—Köln 1959, 103—115; hrvaško (izvirno) besedilo, deloma obširnejše od nemškega: Slovo 13, Zagreb 1963, 119—136.

Vidimo torej, da je Čremošnikovo zanimanje v glavnem veljalo omejenemu predelu cirilskega pismenstva, listinam, in omejenemu prostoru, Srbiji in Bosni. Toda ko ta razpravljanja natančneje pregledamo, brž opazimo fragmentarnost le v objavah, ne pa tudi v mislih; s poslednje navedeno razpravo dobi Čremošnikovo delo za cirilsko paleografijo zbirno, sumirajočo besedilo, ki tudi prejšnja povezuje v zaključen sistem. Če k temu prištejemo še spise, posmrtno zbrane in izdane pod naslovom Studije za srednjevekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena,⁶ se nam še jasneje kažejo obrisi Čremošnikovega prizadevanja za celovito obravnavo srbskega in bosenskega listinskega (ne le ciriličnega) gradiva, zbranega večinoma v dubrovniškem arhivu. Glede na to, da so te listine (tudi nekaj pisem je vmes) bile predmet dveh dokaj temeljitih izdaj, Miklošičeve in Stojanovičeve,⁷ je odpadla potreba po Čremošnikovem to-

⁵ Republikanec, letnik II, 9. številka, Celje 25. januar 1923, 1.

⁶ Izdano kot Grada, Knjiga XXII, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976.

⁷ Ljuba Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, Beograd—Sremski Karlovci 1929 (prvi zvezek, nato še drugi in tretji).

vrstnem trudu, ki se je tako mogel usmeriti predvsem še v neizdano gradivo dubrovniškega notariata. Delo na področju zgodovinskih tako imenovanih pomožnih ved pa ni bilo izolirano od ostalega, temveč je organsko prehajalo od področja do področja: tako že Bogo Grafenauer v dosedaj najtemeljitejšem orisu življenja in dela Gregorja Čremošnika (v Zgodovinskem časopisu XII—XIII) opozarja na ugotovitev katastrofalnega gospodarskega položaja bosenskega kralja ob analizi njegovih pečatov, torej pot iz nekake pomožne v pravo zgodovino in še naprej v območja literarne vede in jezikoslovja. Do določene mere je potemtakem naše razpravljanje o Čremošnikovem delu za cirilsko paleografijo vsekakor nasilje nad njegovim opusom (tu mislimo na iztrganje dela iz vendarle dovolj zaznavno stkanе celote) in predvsem nad znanstvenikovo celovito podobo v vsej njeni širini, toda v opravičilo in upravičilo nam bodi dejstvo, da so časi humanističnega znanstvenega univerzalizma, katerega predstavnik je Čremošnik še mogel biti, vsaj za nekaj časa minili.

* * *

Razprava o srbski diplomatski minuskuli je ključ do razumevanja Čremošnikovega cirilskopaleografskega opusa. Predvsem je razvidna njegova težnja po povzdigu vede o cirilski pisavi na raven vede o latinski, k čemur sili bogato cirilsko gradivo samo: Gelegentlich der Arbeit an den südslavischen cyrillischen Urkunden bemerkte ich, dass die Lehrbücher der cyrillischen Paläographie — durchweg russische Werke /v počtev prihajajo predvsem: P. A. Lavrov, Paleografičeskoe obozrenie kirillovskago pis'ma, Petrograd 1915; V. N. Ščepkin, Učebnik rossijskoj paleografii, Moskva 1918; E. F. Karskij, Slavjanskaja kirilovskaja paleografija, Leningrad 1928; N. Čaev, Russkaja paleografija, Moskva 1946, morebiti tudi še L. V. Čerepnin, Russkaja paleografija, Moskva 1956/ — nur drei Schriftarten der cyrillischen Schrift, den »ustav« (Majuskel), »polustav« (Halbmajuskel) und die »skoropis« (Schnellschrift), kennen. Der Entwicklung der cyrillischen Schrift in den Urkunden werden diese Lehrbücher nicht gerecht. Sie fassen alle Stadien der überaus interessanten Entwicklung der Urkundenschrift unter der inhaltleeren, teilweise auch falschen Bezeichnung »Schnellschrift« zusammen. Diesen Mangel berichtigte ich in dem kurzen Aufsatz »Studije iz srpske paleografije i diplomatike«, in dem ich eine schematische Einleitung der Schriftarten aufstellte, ohne jedoch damals auf deren historische Entwicklung einzugehen.«⁸ Da je zgled bil v latinski paleografiji, dokazuje Čremošnikova težnja po razšifriranju izoliranih terminov ustavna, polustavna in hitropisna pisava z oznakami, ki so v ustaljeni rabi v latinski paleografiji: majuskula, polmajuskula, kot zavajajočega in netočnega pa čuti termin hitropis, ki bi mu v terminologiji latinske paleografije še najtežje našli vzporednico. Takšno Čremošnikovo hotenje, v katerega ozadju slutimo misel na nekakšno primerjalno ali vsaj vzporedno paleografijo različnih pisav, ki bi skozi enotnejšo terminologijo učinkoviteje mogle biti postavljene tako v geneitično kavzalne kot tipološke primerjalne raziskave, je dandanes žal precej spregledano. Tako piše Slavko Vukomanović v geslu Cirilica v drugi izdaji Enciklopedije Jugoslavije (geslo v prvi je kritiziral že Čremošnik sam!^{8a}) med drugim tole: »... v zvezi s cirilico ni upravičeno uporabljati termina majuskula, minuskula, kurziv ipd., ki veljajo za grško in latinsko paleografijo,«⁹ še prej pa izžene iz že tako malo temeljnih tipov cirilske pisave (ki se tako razlikujejo samo po pisarskih šolah!) polustavo, ki da nima jasnih razločevalnih lastnosti nasproti ustavi in hitropisu. Vendar je temeljno merilo razlikovanja med majuskulo in minuskulo — da je majuskulne črke moč omejiti z dvočrtnim pisnim

⁸ Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas, 2. Teil, Graz—Köln 1959, 103.

^{8a} G. Čremošnik, Srpska diplomatska minuskula, Slovo 13, Zagreb 1963, 119.

⁹ Enciklopedija Jugoslavije, II. zvezek, druga izdaja, izdaja v slovenskem jeziku, Zagreb 1985, 693.

prostorom, medtem ko minuskulne s štirivrstičnim — uporabno tudi pri cirilici (glej primer I v priloženi tabeli).

Izhodiščno majuskulno stanje pa seveda izvira pretežno iz grške uncijale (tudi ta se označuje s terminom *ustava*) ter iz samostojno izvedenih znakov. Ker je uncijala le pretežno majuskulna pisava, ne popolnoma, je jasno, da pravilo o dvočrtnem pisnem prostoru za cirilično majuskulo ne more držati povsem stoodstotno (npr. /glej primer II/ in še nekaj redkih izjem), temveč je zgolj pravilo, ki dopušča to ali ono izjemo, prav kakor zapoved za kvadratni prostor črk latinske kvadratne kapitale, ki velja kljub temu, da jo črka Q krši. Zakaj bi torej morala biti cirilica v paleografiji obsojena na z drugimi pisavami več ali manj docela neprimerljivo in neodvisno (od že ustaljenih pojmov z jasnimi določili) terminologijo, še posebej zato, ker gre za prvotno izključno evropsko pisavo Slovanov, poleg tega pa tudi zato, ker se je druga, to pot zares zmeraj le za zaznamovanje slovanskih jezikov namenjena in uporabljena, torej dosti samoniklejša in v nekem smislu separativna pisava, glagolica (ki se je po vsem videzu prvotno imenovala cirilica)^{9a} in njena paleografija z osvojitvijo oznake kurziv in drugih najrazvitejši paleografiji — latinski — tudi približala! Nikakršnega razumnega razloga ni za nekakšno od vseh drugih paleografij terminološko in pojmovno ločeno cirilsko paleografijo, ki bi operirala samo z oznakami, znanimi v njenem opisu; za kaj takega govori samo samozaverovana nacionalna romantika, a ta kot argument v zadevah znanosti ne more imeti prostora.

Čremošnikovo paleografsko označevanje je v glavnem podprl tudi Vladimir Mošin. Tudi on govori o cirilski minuskuli in še prej o polminuskuli, ki jo povezuje z dubrovniško pisarno na začetku 13. stoletja.¹⁰ Čremošnik je Mošinu sicer zameril nekoliko prelahko prirejanje svoje osnove,¹¹ toda bistveno je njuno strinjanje v terminologiji, ki se kritično navdihuje ob latinski paleografiji. Nedvomno je Čremošnik začetnik te usmeritve: z uvedbo oznake minuskula je potisnil prejšnjo oznako *ustava* v točno opredeljivo majuskulnost, kar je prejšnja edina opozicija, hitropis, ni: *ustava* nasproti hitropisu pač pomeni samo slovesnejšo in skrbneje oblikovano pisavo, pri čemer pomeni polustava neko prehodno stopnjo med obema skrajnostma. Vpeljava oznake minuskula je nedvomno vzpostavila povsem nova razmerja v cirilski paleografiji. In ko Mošin govori še o cirilski kurzivi,¹² samo nadaljuje v Čremošnikovi smeri natančnosti, jasnosti, reda in primerljivosti z drugimi evropskimi paleografijami. Zatorej je Čremošnikova uveljavitev oznake srbska diplomatska minuskula več kot zgolj ugotovitev neke pismenske šole, ki je bila vplivna ne le v srednjeveški Srbiji, temveč tudi po vsem cirilskem Balkanu, vključno z dvorom turškega sultana; pomenila je začetek uvajanja novega koncepta v preučevanje cirilskega pismenstva.

Kot skromen človek Čremošnik nikoli ni nastopal kot Janez Krstnik nove usmeritve, se je pa takega svojega položaja in vloge nedvomno jasno zavedal, saj se je tik pred smrtjo vrnil k tej temi, in to v zaključni, sumirajoči obliki: težko dosegljivi skopski zbornik iz leta 1940 in razdrobljena objava o bosenskih in humskih listinah in pismih neposredno po veliki svetovni moriji nista mogli imeti značaja znanstvenikove duhovne oporoče, zato pa tem bolj objava v velikem evropskem jeziku z bogato paleografsko literaturo, in nato še v jeziku pretežnega dela obravnavanih dokumentov, torej urbi et orbi, še posebej zato, ker se je Čremošnikova usmeritev z obsežnimi študijami Vladimirja Mošina medtem že potrdila. Čremošnikova pot je pomenila začetek konca samo-

^{9a} Glede na zapis Upirja Lihega iz leta 1047, ki je za svoje cirilsko besedilo zatrdil, da je prepisano »is kurilovicé«.

¹⁰ Mošinova ocena 1. dela Čremošnikove razprave *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*, *Historijski zbornik* II, št. 1/2, Zagreb 1949, 319—321.

¹¹ G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, *Slovo* 13, Zagreb 1963, 119, 120.

¹² Glej npr. Vladimir Mošin, *Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I. dio, *Opis rukopisa*, JAZU 1955.

zaverovanosti v pojmovanju cirilske paleografije; da si le počasi, s težavo in z dolgimi trenutki neupoštevanja utira stezo skozi prostore znanstvene neodprtosti nasproti idejam od drugod, ni seveda nič čudnega. V tem je videti temeljni dosežek Čremošnikovega, nepristranskemu opazovalcu tako zagotovo nepozabnega in neizbrisnega deleža v cirilski paleografiji in v zgodovini razvoja te vede, čeprav je potrebno priznati, da je izven vsakega dvoma mnogo spektakularnejša njegova mojstrska rešitev vprašanja o izvorniku listine bana Kulina, torej prve cirilske listine, ki mora vedno znova ostajati v spominu kot bleščeč primer razvozlanja na prvi pogled nerazvezljivega znanstvenega vozla. Toda ta nepričakovana razrešitev, o kateri bomo govorili v nadaljevanju, bi ne bila mogoča brez poznavanja splošnih stanj in tendenc cirilskega pismenstva in pisarstva v srednjem veku.

Obvrnitvi v slovensko domovino so Čremošniku študije bosenskega cirilskega in latinskega listinskega in pisemskega gradiva dozorele do objave temeljnega dela o njem, podrobnega opisa slehernega ohranjenega dokumenta tamkajšnje predturške dobe. Znotraj njega premore Kulinova listina ob časovnem prvenstvu še zanimive posebnosti: je dvojezična, dvopisavna in ohranjena kar v treh primerkih. Enega danes hranijo v Leningradu, dva pa v Dubrovniku, kjer so se nam sicer ohranile vse v naših dneh znane listine bosenskih srednjeveških pisarn. Preden je Metternich 1818. leta izposloval prenos določenih arhivalij nedolgo pred tem pridobljenega nekdanjega dubrovniškega ozemlja, prej stoletja dolgo organiziranega v samostojno republiko, v cesarsko prestolnico, je 5./6. maja 1817 v dubrovniškem arhivu izbruhnil požar, kar je zavleklo selitev.¹³ Tudi si je dubrovniška občina izprosila še nekaj dodatnega časa (do maja 1833. leta) za prepis cirilskih dokumentov, ki jih je zahteval Dunaj v letu 1830. Prepisovanje je bilo zaupano popu Đorđu Nikolajeviću, bodočemu mitropolitu dabro-bosenskemu, ki pa se je izkazal za nevrednega tatu: ob še nekaj drugih dokumentih je ukradel tudi enega treh primerkov Kulinove listine in ga prodal ruskemu konzulu v Dubrovniku, sicer rojenemu Srbijancu Jeremiju Gagiću, preko katerega je prišel v Sankt Peterburg, v arhiv akademije znanosti. Za javnost so napletli romantično zgodbico (ki je tipološko enaka oni, približno sočasni o Mendelsohnovem odkritju Bacha!) o tem, kako se je dubrovniški arhiv po požaru leta 1817 deloma raznesel, saj naj bi Gagič listino dobil slučajno pri trgovcih, ki naj bi v arhivalije zavijali svoje blago.

Ravno peterburški primerek je kmalu začel veljati za izvornik. Latinična pisava se je zdela znana in ujemala se je z datumom, navedenim v listini. Zares je Milan Rešetar (s pomočjo paleografa Ottenthala) pozneje dognal, da gre v tem predelu tega primerka Kulinove listine za roko diakona Marina, šefa dubrovniške pisarne od najkasneje 1186. do 1199. leta. Ostala dva primerka sta bila 1833. leta odposlana na Dunaj, od koder sta bila 1921. leta skupaj s celotnim tamkajšnjim dubrovniškim arhivskim gradivom vrnjena prvotnemu prostoru, ki ga je tedaj predstavljala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, vendar nastanjena v Beograd. Med drugo svetovno vojno so ju — čeprav je treba pripomniti, da od selitve v Beograd do še precej let po Hitlerjevi vojni ni nihče videl tistega primerka, ki ga je nato Čremošnik spoznal za izvornik — Nemci ponovno prepeljali na Dunaj, nakar sta se leta 1947 končno povrnila v Dubrovnik, kjer ju je Čremošnik dodobra preiskal. Ugotovil je, da pripada en primerek (od Rešetarja poimenovan kot mlajši prepis — na osnovi paleografskih značilnosti) v svojem latinskem delu roki neznanca, ki gospodari v dubrovniškem notariatu med letnicama 1199 in 1206,¹⁴ torej med poimensko zna-

¹³ Zgodovina raziskav Kulinove listine do 1947. leta je skupaj z vsemi podatki povzeta po Čremošnikovem poročilu v 1. delu razprave Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, GZM, Sarajevo 1948, 104 in sledeče.

¹⁴ Naj na tem mestu odpravim napako, ki se mi je prikradla v pisanje ob osemstoti obletnici nastanka Kulinove listine v Delu (31. letnik, Ljubljana 1989, 62. številka, 15), kjer je bil ta prepis listine v latinskem delu povsem napačno pripisan roki klerika Blaža.

nima pisarjema, diakonom Marinom in klerikom Blažem, in ki je spisala tudi privilegij panhipersevasta Dimitrija, sinu Progonovega in zeta Štefana Prvokronanega, gospodarja Kroje (verjetno leta 1205). To ga izključuje iz možnosti, biti izvornik. Tudi koncept ne more biti. Vrhu vsega ima pergament te listine izrazito nepravilno in nereprezentativno obliko. Med latinskim in cirilskim besedilom je kar 6,2 cm praznega, a liniranega (10 vrstic), torej pisanju namenjenega prostora, kar je pojasnjivo edino s tem, da je najprej bilo zapisano cirilsko besedilo, katerega pisar je pustil prvo mesto uglednim latinskim črkam in jeziku, sam pa se je stisnil, kolikor se je najbolj mogel, v nekaj nepravilen peterokotnik, ki ga oblikuje listina v cirilskem delu. Očitno je tudi, da ta del ni kak izviren zapis izpred desetletja, saj je pisar praktično do konca izkoristil spodnji del pergamenta — torej je vnaprej vedel, koliko prostora bo porabil in je potemtakem prepisoval od drugod. Ker pa cirilski pisar ni vedel, koliko prostora bo zasedel pozneje zapisovani latinski del, ki je zaradi vernosti izvorniku vsekakor moral biti na prvem mestu, je svoje besedilo pisal tako, da je pustil pred njim kar največ praznega prostora. Spričo kratkosti besedila v latinščini ta nato ni bil zapolnjen v celoti, temveč le približno do polovice.

Prvi je sum v to, da bi bil peterburški primerek izvornik Kulinove listine, izrazil vehementni Josip Vrana, ki je v letu 1955 objavil razpravo Da li je sačuvan original isprave Kulina bana¹⁵ ter v nji prišel do sklepa, da je izvornik izgubljen, da je peterburški primerek koncept, v Dubrovniku pa da sta shranjena prepisa. Leto 1957 je prineslo presenetljiv preobrat: razprava Gregorja Čremošnika Original povelje Kulina bana je skozi kritiko Vranove rešitve in temeljito poznavanje celotnega toka bosenskega cirilskega pismenstva prišla do ugotovitve, da je izvornik v Dubrovniku, in sicer je to tisti primerek, ki ga je Rešetar poimenoval starejši prepis, še prej pa ga je Miklošič vzel za temelj svoje objave cirilskih besedil pod naslovom Monumenta serbica. Nedvomno je Miklošiču pot ob filoloških razmislekih kazala tudi intuicija: čeprav je iz objave že poznal tudi besedilo peterburškega primerka, je za svojo danes po vsej pravici znamenito izdajo izbral tako imenovani starejši prepis, ki ima v latinskem delu, pisanem v dokaj lepi karolini, še najmanj napak in najstandardnejše okrajšave in je tudi v cirilskem delu morebiti še najbližji idealu in sistematiki knjižnega jezika. Čremošnik je na tem primerku opazil sledove bosenske cirilske pisarske šole, ki premore samosvojesti najočitneje v pisanju črk B in P, drugače pa ostaja v glavnem še v toku standardne knjižne majuskule. B je na vsem cirilskem območju edino v bosenski pisarski šoli, ki jo dokazujeta tako imenovani starejši prepis, torej od Čremošnika spoznani izvornik Kulinove listine, in pisar tretje Ninoslavove listine (Monumenta serbica, dokument številka 36), pisan štiripotezno: iz leve navpičnice izhajata zgoraj in spodaj dve vodoravni potezi, ki ju na desnem koncu veže proti levi vdrta in prelomljena spojnica, torej nekako takole (glej primer III).

Klasična knjižna majuskulna oblika te črke je (glej primer IV), torej vsekakor prihaja do opaznega stikanja leve in desne črke omejevalne vertikalne poteze. Minuskulna oblika te črke, ki je ena glavnih inovacij srbske diplomatske minuskule, pa je pravokotnik, prvič povsem izpeljan v protestnem pismu kralja Štefana Vladislava Dubrovniku (med letoma 1238 in 1240), Monumenta serbica št. 25).¹⁶ V času nastanka Kulinove listine je oblika črke B v srbski pisarski šoli nekako takale: (glej primer V); desna vertikalna omejevalnica črke torej še ni popolna navpičnica, je pa lok in nikakor ne premore preloma, ki je značilen za bosensko šolo. Še značilnejša in posebnjejša pa je črka P, ki je v bosenski šoli pisana nenavadno zapleteno, štiripotezno, v obliki zastavice na drogu, obrnjene proti desni: (glej primer VI), ali pa tropotezno, kot latinični kapitalni A, ki se končuje na desni vertikalni potezi pri prečnici, torej nekako ta-

¹⁵ Radovi Staroslavenskog instituta, Knjiga 2, Zagreb 1955, 5—56.

¹⁶ G. Čremošnik, Die serbische diplomatische Minuskel, 105.

Tabela primerov:

Primer I:

Δ Б Δ Р 8 Z X M

:

Primer II:

Ц

Primer III:

К

Primer IV:

Б

Primer V:

К

Primer VI:

А

Primer VII:

А

Primer VIII:

Н А М П

kale oblika (glej primer VII). Takšna tropotezna oblika črke P je sicer znana tudi drugje v cirilskem svetu, še posebej očitno v Bolgariji, nikoli pa je ne najdemo v Srbiji, kjer ima črka ob navpičnici vedno lok. Pri tem ne gre izgubiti iz vida dejstva, da izmed vseh cirilskih dežel edino Srbija meji na Bosno, tako je tropotezni P povsem samostojna značilnost bosenske pisarske šole, ne vpliv od zunaj, ki bi mogel priti v zadevah cirilske paleografije pač le iz Srbije oziroma preko nje, še posebej zato, ker je tedanja Bosna povsem celinska dežela. Glede na dejstvo, da nosi peterburški primerek v cirilskem delu vse značilnosti tedanje srbske humske pisarske šole (ki ji je najznačilnejši spomenik Miroslavov evangeliar — opazno večja višina kot širina nekaterih črk, glej primer VIII, kar je očitno odstopanje od klasične knjižne majuskule), ki je bila vplivna tudi v dubrovniškem cirilskem pismenstvu, kar je razbrati iz dejstva, da je pisal latinski del tega primerka dubrovniški notar, diakon Marin, in oziraje se na to, da je bil izvirnik izdan iz banove pisarne in od njegovega pisarja, kakor pričuje cirilski del listine, je Čremošnikovo sklepanje povsem utemeljeno.

Od Čremošnika odkrito bosensko pisarsko šolo predstavljata danes res samo dve listini, toda njene posebnosti so ob natančnejšem pregledu in poznavanju cirilskega listinskega gradiva nespregledljive. Njeno izročilo zamre s prevlado klasične diplomatske majuskule, ki gre v zelo počasnem tempu v smeri tendenc, ki jih srbska diplomatska minuskula jasno izraža. Bosenska pisarska šola je tem tendencam sledila dosti bolj ažurno, kakor je razvidno zlasti iz nestikanja leve in desne vertikalne omejevalnice črke B. Šele ko se bosenski kralj Tvrtko I. polasti srbske državne pisarne in njenega logoteta Vladoja in zanimivo postane kralj Srbom (etnična oznaka) in Bosni (ozemeljska oznaka), pride na bosenska tla prava cirilska minuskulna pisava, ki se nato bori za prevlado s starim majuskulnim izročilom. Minuskula se v Bosni vendarle zakorenini, pisar Tomaž Lužac pod Štefanom Dabišem in kraljico Jeleno (v njeni eri jo poleg Lužca uporablja še en poimensko neznan pisar) jo obvladuje v zelo značilnih, pri Vladoju zgledujočih se potezah, vendar pod kraljem Ostojem in nasledniki spet vzcveti stara majuskula. Nazadnje, pod kraljem Štefanom Tomašem, pa se na podlagi zgledov srbske diplomatske minuskule spet uveljavi minuskulna pisava, za kar ima zaslugo kraljev katoliški protovistiar Restoje iz Livna. Tudi za dni poslednjega bosenskega kralja Štefana Tomaševića je v upo-

rabi ta oblika pisave, ki je bila pozneje napačno šteta za tipično bosensko. K temu je pripomoglo dejstvo, da je tedanje (za časa despotovine) srbsko diplomatično pisarstvo že opustilo minuskulo ter pisalo v polustavi (minuskula je bila v Srbiji tudi v dneh svojega največjega razcveta v glavnem omejena na diplomatiko, medtem ko je le počasi in slabo prodirala v vse bolj razrahljano obliko samostanske knjižne pisave, ki se je počasi levila iz ustave v polustavo).¹⁷

V bosenskih cirilskih pisarnah pa se je minuskula tudi pod turško oblastjo ohranila in razvijala ter prehajala v svojo končno obliko, ki se ji pravi bosančica. Do te pisave ni privedla ravna pot od bosenske pisarske šole v zlatih dneh Bosne pod Kulinovim žezlom, ki je zamrla, temveč presaditev srbskega diplomatičnega pisarskega izročila na bosenska tla potem, ko je le-to v Srbiji že usahnilo (in še to ni uspelo v prvem poskusu, z logotetom Vladojem in njegovimi učenci, temveč šele v drugem, ki se je začel po zgledih prvega v dneh Stefana Tomaša).^{17a}

Čremošnik je več primerkov Kulinove listine pojasnjeval s tem, da so jih potrebovali za javno prisego na dogovor, ki se je verjetno izvršil v Dubrovniku — ker je dvojniki od Radoja zapisanega bosenskega izvirnika bil v svojem latinskem delu spisan z roko dubrovniškega pisarja, diakona Marina — s strani Kulinovih polnomočencev na kar najslavesnejši način. Kar pa zadeva primerke, ki ga je v latinskem delu pisala anonimova roka med 1199. in 1206. letom, ga je morebiti — ob sledovih prepognjenosti kljub sorazmerno majhni razsežnosti — razlagati kot prepis, ki je bil v uporabi za dokazovanje na terenu, mogoče po Kulinovi smrti (zadnja vest o živečem Kulinu je iz aprila 1203. leta, z Bolinega Poila), za kar Dubrovčani niso hoteli tvegati dragocenega izvirnika in njegovega prvega prepisa, s katerim so tudi prisegali banovi odposlanci o priliki prvega danes izpričanega uradnega stika Bosne s trgovsko cvetočim mestom Dubrovnikom. Kajti videti je, da Kulinu sledeči bosenski bani pred Matejem Ninoslavom (izmed njih je izpričan samo ban Štefan, ki bi mogel biti tudi edini med obema omenjenima vladarjema Bosne) potrjujejo kar Kulinov dogovor z Dubrovčani. Ko namreč Matej Ninoslav v svoji tretji listini Dubrovčanom pravi: »... az' rab' Boži Matěi imeném' ban' bosn'ski Ninoslav' kl'nu se ob'kině dubrovč'koi da stoju s vami u mir' i u svaku prav'du kako su stali moi starě...«,¹⁸ postane jasno, da je bosenskih banov, ki so sklepali in sklenili »pravi mir« z Dubrovčani več; ni bil le prvi, ki je to storil, Kulin. Prva Ninoslavova listina (Monumenta serbica št. 30) se celo izrecno sklicuje na določbe Kulinove — očitno kot na edini dotedanji pisni dokument, ki ureja odnose med Bosno in Dubrovnikom. Verjetno je, da so Kulinovi nasledniki pred Ninoslavom kar potrjevali prvi dogovor med deželama, niso pa o tem izstavljali posebnih listin. In če spekuliramo še naprej z od anonima spisanim primerkom Kulinove listine med letoma 1199 in 1206 ter njegovo namembnostjo dokazovanja na kraju samem, v Bosni, ki je bilo zlasti potrebno po Kulinovi smrti, bi mogli postaviti letnico 1206 kot zgornjo mejo Kulinove smrti (spodnjo predstavlja prisega k pravi veri z Bolinega Poila).

Čremošnikovo razlaganje moremo nadalje podpreti še z dejstvom, da obstaja tako v latinskem kot cirilskem delu Kulinove listine formulacija priklica teh (!) (štirih) evangelijev (hec IIIor euangelia, sie sveto evan'delie) v pripomoč zagotovitvi veljavnosti dogovora. Kazalni zaimek bi brez javne zaprisege na konkretni evangelij oziroma evangeliar verjetno ne imel pravega smisla.

Toda nad takšno nepričakovano rešitvijo problema niso bili navdušeni vsi, sprejeta je bila le pri veliki večini poznavalcev bosenske srednjeveške proble-

¹⁷ Ves opis razvoja diplomatične minuskule je povzet kajpak po Čremošnikovi razpravi Die serbische diplomatische Minuskul.

^{17a} Zavoljo neupoštevanja Čremošnikovih misli je povsem nezadovoljivo pisanje Eduarda Hercigonje o bosančici v Enciklopediji Jugoslavije, II. izdaja, izdaja v slovenščini, 2. zvezek, 137—141.

¹⁸ F. Miklosich, Monumenta serbica, Vindobonae 1858, dokument št. 36, str. 29.

matike. Najglasneje ji je nasprotoval že omenjeni Josip Vrana, ki je le stežka skrival svoj bes ob dejstvu, da je vprašanje, ki ga je sam dokaj produktivno odprl, razrešil nekdo drug, sam pa se je z iskanjem pečata; o katerem bi po njegovem mnenju »i te kako trebalo voditi računa«,¹⁹ na primerkih Kulinove listine temeljito osmešil. Žolč in žveplo je zlival Vrana na tedaj že mrtvega Čremošnika v pisanju,²⁰ ki bi se mu le težko reklo razprava, saj gre v bistvu za zelo strupen pamflet, poln nesramnosti — našemu avtorju očita »filozofiranje«, s katerim ničesar ne dokazuje, in ob koncu celo zablode —, toda dosegel ni pravzaprav ničesar. In ko človek pozorneje bere njegovo prvo, še produktivno pisanje o Kulinovi listini, vendarle uvidi, kako tãmkaj ni le iskanje pečata izven znanstvenega reda. Tu sta vsaj še zelo grdo pohrvačenje Miklošiča v Miklošiča in trditev, da je izvirnik cirilsko besedilo, če zanemarimo probleme z označevanjem — imenom jezika le-tega, ki je še daleč zapletenejša zgodba, ki ji ni videti konca. Prav nič ne moremo pritrditi Vrani, da bi bilo izvirno tudi cirilsko besedilo, latinsko pa le njemu enakovreden vzporednik: ker pozneje vse bosenske cirilske listine tako čudovito shajajo brez latinice in latinščine (celo tista, Monumenta serbica št. 35, ki so jo napisali za bana Mateja Ninoslava v dubrovniški pisarni), ni takšno mnenje niti malo verjetno.

Tudi ne zavoljo razmislekov, ki smo jih navedli o nastajanju prepisa listine med letoma 1199 in 1206. Ostanajo samo še overovitveni instrumenti — navedba, na izvirniku torej podpis pisarja in datum, ki sta zgolj v cirilskem delu. Ker Bosna ne sodi v okvir srednjeveške kulture Zahoda, kjer je znanje latinščine v krogih stanov, ki izdajajo listine, najobičajnejša stvar (dasi skozi tek časa vse manj) in ker se bo z overovitvijo dokazovalo, kar se bo, le v Bosni, je povsem jasno, zakaj le cirilski del premore ta pomembni del besedila. Reči je treba, da cirilski del ni vsebinsko nič natančnejši kot latinski, le opisnejši je, ker pač noben jezik ne premore gibkosti in lapidarnosti latinščine, še posebej ne v zgodnejših fazah svoje knjižnosti. To velja tudi za omembo skrivnostnih čest'nikov, ki ne morejo biti nikakršni cariniki, kot kje beremo²¹ — ker gre pač za prvi organizirani stik Bosne s tujino; kako bi torej Bosna mogla poznati ob tem času že razvito carino, ko je vendar celotna listina v znamenju sorazmerne preproščine (tu mislimo na pravne razsege: ni nobenih varoval v primeru spora, ki pa se pojavijo že v Ninoslavovi prvi listini, ki jo je spisal gramatik Desoje²²), celo drugje nevideno in nezamisljivo uzakonitev podkupovanja srečujemo v nji (tega v Ninoslavovi, od Desoja spisani listini ni in pravni napredek Bosne je vsekakor očiten), le latinist, a še ta le trenutno, je v Bosni na primer nemern, mednarodno primerljivem nivoju! Čest'niki so dosti verjetneje ugledni ljudje, bodisi iz vrst plemstva bodisi iz vrst banovega državnega aparata, povezani s častjo, torej z etimologijo besedne označitve, s katero cariniki nimajo nobene zveze, ne s stališča oblasti, katere hlapci so, ne s stališča ljudi, katerih krvsesi so.

Za sklep moremo reči sledeče: čeprav je Gregor Čremošnik največji in najplodnejši del svojega znanstvenega zanimanja posvetil tuji, neslovenski zgodovini, zasluži njegov spomin posebno mesto v zavesti slovenskih zgodovinarjev. Spomin nanj je spomin na trenutno žal precej preteklo obdobje, ko so slovenski zgodovinarji suvereno, odmevno, veljavno in zavezujoče posegali v zapletenosti neslovenskega življenja, s katerim je bil Čremošnik tako temeljito zaposlen, da ni utegnil pripraviti niti opisa Kopitarjeve zbirke cirilskih rokopisov v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici, ki bi ga bil (kot edinega za cirilsko paleografijo in sploh cirilsko pismenstvo pomembnega fonda na Slo-

¹⁹ J. Vrana, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, 9.

²⁰ J. Vrana, Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana, Radovi zavoda za slavensku filologiju IV, Zagreb 1961, 73–86.

²¹ Npr. Pavle Ivić, Srpski narod i njegov jezik, Beograd 1986², 127. Mi pišemo čest'niki, kakor stoji v izvirniku Kulinove listine.

²² F. Miklosich, Monumenta serbica, dokument št. 30, str. 24.

venskem) edino on med Slovenci sposoben. Tako je to delo opravil njegov paleografski dedič, Vladimir Mošin, zanimivo pa ga je posvetil spominu Antona Sovreta.²³ To kaže dovolj zaznaven neprijazen odnos cirilskih paleografov do našega znanstvenika. Toda kakor ob specialističnem vprašanju Kulinove listine bo treba ne glede na osebne občutke, simpatije in antipatije, tudi v cirilski paleografiji kot celoti hoditi Čremošnikovo pot, če bo veda hotela primerno napredovati: prav nič ne bo pomagalo domačijsko brambovstvo, ki stoji v temelju tako Vranovih nekdanjih kot Vukomanovičevih sedanjih osti zoper našega edinega cirilskega paleografa, ki se je v dneh, ko je človekovo zavest začela vzemirjati relativnostna teorija in kvantna fizika, ukvarjal z majhnimi, vendar nikakor ne nepomembnimi humanističnimi rečmi.²⁴

Pripis

Prd nedavnim je izšla skoraj 200 strani obsegajoča študija Thorvi Eckhardt pod naslovom *Azbuka, Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie* (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Veröffentlichungen des Institut für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien, Band XIV, Wien—Köln 1989), ki predstavlja prvi generalni nemško pisani razgled po slovanskih (glagolski in cirilski) paleografijah. Gre sicer za posthumno izdajo in za besedilo, ki je staro že dve desetletji in ki se že zavoljo svoje preglednostne narave ne more spuščati v posebno subtilne podrobnosti, toda kljub temu je Čremošnikov delež v razvoju vede o cirilski pisavi dokaj korektno predstavljen (npr. str. 104: »Der slovenische Historiker Gregor Čremošnik war 1940 der erste, der die serbischen Urkunden nach modernen paläografischen Methoden zu untersuchen begann.«). Nasploh predstavlja delo Thorvi Eckhardt več kot soliden uvod v študij slovanskih paleografij, zlasti cirilske, ki je toliko dragocenejši zato, ker izhaja iz drugega miselnega podnebja, ki mu nekatere razvade slovanskega sveta (domoljubno prilaščanje in licitiranje z zgodovino ipd.) k sreči niso samoumevna stvar.

²³ V. Mošin, *Kopitarjeva zbirka slovanskih rokopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*, Ljubljana 1971.

²⁴ Kakor se lord Eddington nikakor ni mogel spomniti, kdo bi ob Einsteину bil tretji poznavalec relativnostne teorije v dvajsetih letih tega stoletja, tako bi se tudi Čremošnik morebiti ne mogel v svojih dneh ob Mošinu za stvari cirilske paleografije na območju srbskega kulturega vpliva. Toda: ne velja to le za njegov čas, temveč tudi za dandanašnjega: relativnostno teorijo obvladuje na desetisoče ljudi, medtem ko cirilsko paleografijo še zmeraj komaj kateri, okoli cirilice in slovanskega pisanja nasploh pa se spletajo tudi najbolj fantastične zgodbe, ki dobivajo potuho objave celo v Čremošnikovi domovini. Tu mislimo predvsem na Kon nekoj prašanja za početocite na slovenskato pismenost Branka Panova v zborniku *Obdobja 10, Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Ljubljana 1989, 313—328, kjer avtor na podlagi *Kratkega (! — torej nujno drugotnega, poznejšega od daljšega teksta iste vsebine in naslova brez levega prilastka) Žitja Konstantina in razprave Črnorizca Hrabra o slovanskih pismenkah* dokazuje nastanek slovanske pisave že v letu 855, in to v nasprotju s popolnoma jasnim poročilom zgodnejšega Žitja Konstantina! Pri Panovu sicer dobi tak položaj glagolica, toda pri Emiliu Georgievu ga ima že dokaj let cirilca. Toda takemu datiranju nasplohje celo Črnorizec Hrabr sam, ko stavi začetek slovanskega pismenstva v slovanskih pismenkah v dni Kocija, kneza blatenskega — 855. leta ta to še ni bil, bil pa je 863! Toda to še ni vse: omenjeni makedonski pisec domoljubno pripisuje Zakon sudni ljudem? Metodijevemu času upravljanja ena od sklavinij, več celo povedati, da je bil napisan v grškem alfabetu. Od kod potem sledovi bavarskega prava v tem spomeniku, ki so njegov organski del, ne poznejši prilepek, seveda ne pojasnjuje. Če je z najdbo oktiških kamnitih napisov potrjena ena od Hrabrovih trditvev, zaradi tega nikakor ni moč podeliti vere celotnemu spisu, zlasti pa ne letnici 6363 (po bizantinskem stilu), ki naj označuje začetek urejene in samostojne slovanske pisave. Če kaj, potem Črnorizec Hrabr potrjuje misel o latininem pismenstvu Slovanov pred izumom Konstantinove slovanske pisave, ki ga je za slovenski prostor od dni Karla Velikega zagovarjal Ivan Grafenauer. Morebiti je Hrabrov zapsi spomin cirilometodijevcev na srečanje s tem pismenstvom. Lord Keynes je lepo povedal, da je v nekem času pravljen tisti rezultat, ki upošteva vsa tedaj dognanljiva in ugotavljiva dejstva, kar se v navajanem primeru niti slučajno ne dogodi.

Zusammenfassung

GREGOR ČREMOŠNIK UND DIE KYRILLISCHE PALEOGRAPHIE

Igor Grdina

Das Werk von Gregor Čremošnik (1890—1958), des bisher einzigen slowenischen kyrillischen Paleographen, auf dem Gebiet der kyrillischen Paleographie war vielfältig, wenn auch nicht umfangreich. Zunächst bedeutet es die Einführung eines neuen Konzepts und einer neuen Terminologie in die kyrillische Paleographie, die er auf einen, der lateinischen Paleographie vergleichbaren Stand zu bringen versucht. Mit der Einführung des Terminus »serbische diplomatische Minuskel« hat er mit begrifflicher Genauigkeit und einer eindeutig klaren Bestimmung der Terminologie aus der lateinischen Paleographie, welche die kyrillische bis zu jener Zeit nicht kannte, einen besonderen Schrifttypus in der serbischen Diplomatik des Mittelalters beschrieben; mit den differenzierenden Eigenschaften hinsichtlich der anderen Typen des kyrillischen Schrifttums aber bedeutet dies den Anfang einer neuen Epoche in der Entwicklung der kyrillischen Paleographie, die sich bisher völlig getrennt von der lateinischen entfaltet hatte und mit ihr auch nicht vergleichbar ist.

Čremošnik hatte sich als kyrillischer Paleograph einem verhältnismäßig engen Bereich (Diplomatik) und einem räumlich begrenzten Gebiet (Serbien und Bosnien) des kyrillischen Schrifttums gewidmet, doch gerade die sehr genaue Kenntnis von diesem als Ganzem ermöglichte ihm die Auffindung des Urkundenoriginals vom Ban Kulin (1957) sowie die Entdeckung der bosnischen Schreibschule. Höchst komplex ist aber seine Erforschung der serbischen Diplomatikschrift, die sich in der Zeit von Stefan Nemanja bis König Milutin zu einem ausgesprochenen Minuskelschrifttyp des Kyrillischen entwickelte. Dessen Einflußbereich erstreckte sich über den ganzen Balkan, den Hof der türkischen Sultane mit einbezogen. Am längsten hat sich diese Schrift in Bosnien gehalten, wo sie zum ersten Mal zur Zeit König Tvrtkos I., zum zweiten Mal aber zur Zeit des Königs Štefan Tomaš aufgetaucht war und sich in der Türkenzeit bis zu jener Stufe weiterentwickelte, die man »bosančica« nennt. Währenddessen verschwand sie in Serbien zur Zeit der Despotie bereits wieder aus dem Diplomatikwesen.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Ob uvajanju bralne značke Karla Prušnika-Gašperja v naše šole naj posebej opozorimo na bibliografijo tega koroškega partizana in borca za pravice koroških Slovencev ter na bibliografijo prvih petnajstih letnikov VKP; obe bibliografiji je pripravila Marija Suhodolčan, izšli pa sta kot posebna številka VKP.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.